



Analytical Elucidation of Human Dignity in Economic Policymaking: A Causal Model Based on Mediating Factors

Vahid Arshadi^{1*}, Fatemeh Barzanooni²

1- Department of Islamic Economics, Institute of Islamic Studies in the Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

2- Department of Economics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

(* Corresponding Author Email: v.arshadi@um.ac.ir)

Received: 2025 December 19 Revised: 2026 January 30 Accepted: 2026 April 25 Published: 2025 June 22

Citation: Arshadi, V., & Barzanooni, F. (2026). Analytical elucidation of human dignity in economic policymaking: A causal model based on mediating factors. *Islamic Studies in Humanities*, 1(1),
<https://doi.org/.....>

Extended Abstract

Introduction

Human dignity has increasingly been recognized as a foundational normative principle in contemporary policy discourse, yet its operationalization within economic policymaking remains contested. While economic policies are typically evaluated through efficiency, growth, and welfare indicators, dignity-oriented approaches argue that policy outcomes must also be assessed by the extent to which they protect the inviolability of persons, enable agency, and sustain conditions for a flourishing life. This challenge becomes more salient in contexts where ethical-religious conceptions of the human person shape public expectations from the state and the economy, including Islamic social thought, in which dignity is not merely an instrumental value but a constitutive moral status. Despite the expanding literature on justice, poverty, and capabilities, existing studies often treat dignity either as a broad slogan or as a single-layer construct, without clarifying the causal pathways through which economic policy instruments translate into dignity-related outcomes. Consequently, policymakers may adopt fragmented interventions—such as targeting income poverty alone—while overlooking mediating mechanisms like psychological security, empowerment, social participation, and institutional trust that condition whether material improvements actually strengthen dignity. A robust analytical account therefore requires a causal model that distinguishes necessary preconditions from enabling and stabilizing factors, and that explains how these layers interact in non-linear and context-sensitive ways. This study addresses this gap by providing an analytical elucidation of human dignity in economic policymaking and proposing a causally ordered model based on mediating factors. By conceptualizing dignity as an outcome that depends on (i) preservative conditions securing basic livelihood and protection from deprivation, (ii) enhancing mechanisms supporting empowerment and social recognition, and (iii) stabilizing arrangements embedding participation, responsible freedom, and social capital, the paper offers a structured framework for dignity-sensitive policy design and evaluation. Such a framework helps reconcile economic reasoning with ethical commitments, and clarifies why certain policy failures are not merely technical inefficiencies but dignity-undermining disruptions in the causal chain.

Methodology

This study adopts a qualitative, descriptive-analytical research design grounded in conceptual and normative analysis. The methodology is based on systematic examination of interdisciplinary sources, including economic theory, moral philosophy, and dignity-centered approaches within Islamic social thought. Using analytical reasoning, the study identifies and categorizes the key mediating factors through which economic policymaking affects human dignity. These factors are then organized into a causally ordered framework that distinguishes necessary, enabling, and stabilizing conditions. The proposed model is developed through logical inference and comparative analysis rather than empirical estimation, aiming to clarify causal precedence and structural interdependencies among policy variables. This approach allows the study to move beyond linear or reductionist interpretations of dignity and to offer a coherent conceptual model suitable for normative evaluation and policy design.

Findings

The findings of this study demonstrate that human dignity in economic policymaking cannot be adequately explained or secured through single-dimensional or outcome-oriented approaches. Instead, dignity emerges as a causally layered construct whose realization depends on a structured sequence of mediating conditions. The

analysis reveals that economic policies affect human dignity not directly, but through a set of interrelated mechanisms that operate at different levels of necessity, enablement, and stabilization. Ignoring this causal ordering leads to partial, fragile, or even dignity-undermining policy outcomes. First, the study identifies a preservative layer as the condition of possibility for dignity. This layer includes policies aimed at securing basic livelihood, poverty reduction, access to essential goods, and protection from economic vulnerability. The key finding is that without satisfying these foundational conditions, claims about dignity remain normatively empty. Violations at this level—such as structural poverty, exclusion from basic services, or economic insecurity—do not merely reduce welfare but negate dignity itself. Thus, dignity-preserving policies must prioritize the elimination of deprivation as a non-negotiable prerequisite rather than a derivative policy goal. Second, the findings show that meeting basic needs, while necessary, is not sufficient for the positive realization of dignity. A distinct enhancing layer is required, composed of mediating factors such as economic empowerment, access to decent and meaningful employment, psychological security, and social recognition. Policies operating at this level enable individuals to move from passive survival to active agency. The analysis indicates that dignity is strengthened when economic arrangements support self-respect, participation in productive activity, and a sense of belonging within society. Importantly, the effectiveness of this layer is causally dependent on the preservative layer; empowerment policies cannot compensate for structural deprivation. Third, the study identifies a stabilizing layer that explains the long-term sustainability of dignity-oriented outcomes. This layer includes participatory governance, responsible economic freedom, institutional trust, and the cultivation of social capital. The key finding here is that dignity is not a static achievement but a fragile condition that requires institutionalization and cultural embedding. Policies that fail to integrate ethical norms, civic participation, and accountability mechanisms may generate short-term improvements while remaining vulnerable to erosion over time. This stabilizing function aligns dignity with virtue-based ethical frameworks, emphasizing character formation, responsibility, and collective norms rather than purely instrumental calculations. Across all three layers, the findings highlight the non-linear and asymmetric nature of the relationship between economic policy and dignity. Improvements at higher layers cannot offset failures at lower ones, and policy success depends on respecting causal precedence rather than maximizing isolated indicators. The proposed model therefore reframes economic policymaking as a dignity-sensitive process in which material provision, empowerment, and institutional embedding must be coherently aligned. This framework provides policymakers with an analytical tool to distinguish between dignity-preserving, dignity-enhancing, and dignity-stabilizing interventions, and to diagnose why certain economic reforms succeed materially yet fail ethically.

Discussion and Conclusion

This study proposes a three-layered causal model that elucidates how economic policymaking can either uphold or undermine human dignity. The model distinguishes between a preservative layer (securing basic livelihood and social justice), an enhancing layer (fostering economic empowerment and psychological security), and a stabilizing layer (institutionalizing participatory governance and responsible economic freedom). Each layer is causally dependent on the preceding one, meaning that policies that neglect foundational needs (e.g., poverty reduction, employment security) cannot sustainably achieve higher-order dignity objectives such as self-actualization and social inclusion. The key policy implication is that dignity-oriented economic strategies must be sequenced and integrated. Policymakers should first ensure that preservative measures—such as social safety nets, fair wage policies, and access to essential services—are firmly in place. Only on that foundation can enhancing interventions (e.g., skill development, decent work programs, mental-health support) and stabilizing institutions (e.g., transparent governance, civil-society engagement, ethical business frameworks) be effectively implemented. This layered approach aligns with the insight that human needs are hierarchical (Maslow, 1943), yet it adds a causal-institutional dimension that highlights the role of economic structures in either enabling or obstructing the fulfillment of those needs. In practical terms, the model calls for multi-stakeholder coordination—between government agencies, private sector, and civil society—to close the “policy-implementation gap.” Monitoring and evaluation frameworks should track not only economic indicators (GDP, employment rates) but also dignity-related outcomes (perceived security, sense of belonging, participation in decision-making). Future research could further operationalize the model by developing quantitative metrics for each layer and testing its applicability in diverse cultural and institutional settings. Ultimately, a dignity-centered economic policy is not a luxury but a prerequisite for sustainable development and social cohesion.

Keywords: Acquired dignity, Inherent dignity, Islamic governance, Social justice



تبیین تحلیلی کرامت انسانی در سیاست‌گذاری اقتصادی: ارائه یک مدل علی مبتنی بر عوامل واسطه‌ای

وحید ارشدی^{۱*}، فاطمه برزنونی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۵

چکیده

کرامت انسانی از بنیادی‌ترین ارزش‌های اخلاقی و حقوقی در آموزه‌های اسلامی، واجد حیثیتی ذاتی و ابعادی اکتسابی است که تحقق و پایداری آن به‌طور معناداری تحت تأثیر کیفیت حکمرانی و به‌ویژه سیاست‌گذاری اقتصادی قرار دارد. با این حال، بخش قابل توجهی از ادبیات موجود، این رابطه را یا در سطح کلی و هنجاری بررسی کرده یا صرفاً به احصای پیامدها بسنده نموده و از تبیین سازوکارهای واسطه‌ای و منطق علی این تأثیرگذاری غفلت ورزیده است. در پاسخ به این خلأ، پژوهش حاضر با هدف تبیین تحلیلی عوامل واسطه‌ای مؤثر بر کرامت انسانی از طریق سیاست‌گذاری اقتصادی سامان یافته است. این مطالعه با بهره‌گیری از روش اسنادی-تحلیلی نظام‌مند و تحلیل محتوای کیفی منابع معتبر اسلامی، فلسفه اخلاق و ادبیات معاصر سیاست‌گذاری اقتصادی، عوامل واسطه‌ای میان سیاست‌های اقتصادی و کرامت انسانی را استخراج، تحلیل و ساختاربندی می‌کند. نوآوری اصلی پژوهش در ارائه یک مدل مفهومی سه‌لایه‌ای نهفته است که این عوامل را در قالب یک نظام علی اولویت‌بندی‌شده تبیین می‌نماید: صیانت از کرامت ذاتی (عدالت اجتماعی، کاهش فقر و امنیت معیشتی)، ارتقاء کرامت اکتسابی (توانمندسازی اقتصادی، اشتغال شرافتمندانه و امنیت روانی) و تثبیت نهادی-فرهنگی کرامت (حکمرانی مشارکتی، آزادی اقتصادی مسئولانه و سرمایه اجتماعی). یافته‌ها نشان می‌دهد که تحقق پایدار کرامت انسانی، مستلزم رعایت تقدم علی این سطوح است؛ به گونه‌ای که سیاست‌های عدالت‌محور و فقرزدا نقش زیرساختی، سیاست‌های توانمندساز نقش ارتقایی و سیاست‌های نهادی-فرهنگی نقش تثبیتی ایفا می‌کنند. مقاله حاضر با تلفیق عقلانیت وظیفه‌گرایانه و غایت‌گرایانه، چارچوبی تحلیلی و کاربردی برای سیاست‌گذاری اقتصادی کرامت‌محور در جوامع اسلامی ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: حکمرانی اسلامی، عدالت اجتماعی، کرامت اکتسابی، کرامت ذاتی

مقدمه

کرامت انسانی به‌عنوان یکی از موهبت‌های بنیادین الهی و وجه تمایز انسان از سایر موجودات، در ادیان و مکاتب فکری مختلف جایگاهی محوری دارد. انسان به‌طور فطری نیازمند به رسمیت شناختن حیثیت، منزلت و عزت خویش است و انتظار دارد که جامعه در سطوح گوناگون، برای او ارزشی ذاتی قائل شود. از این رو، مسیرهای حفظ و ارتقاء کرامت انسانی همواره متأثر از جهان‌بینی، انسان‌شناسی و نظام ارزشی حاکم بر جوامع بوده است.

در این میان، «کرامت ذاتی» به‌عنوان شایستگی پیشینی و فطری انسان، مستقل از موقعیت‌های اجتماعی و اقتصادی است؛ با این حال، نحوه تحقق و تجربه اجتماعی آن، به‌شدت تحت تأثیر کنش‌های فردی، مناسبات اجتماعی و به‌ویژه ساختارها و نهادهای حاکم قرار دارد. پیچیدگی مفهوم کرامت از آنجا ناشی می‌شود که در بستر شبکه‌ای از روابط انسان با خود، با خداوند، با دیگر انسان‌ها، با حاکمیت و حتی محیط زیست شکل می‌گیرد و کیفیت این روابط، شأن و عزت انسانی را متأثر می‌سازد.

براساس آموزه‌های اسلامی، سرچشمه اصلی کرامت و عزت انسان، ذات الهی است و قرآن کریم با تصریح به «تکریم» عام بنی آدم، کرامت را وصفی همگانی و پیشینی برای نوع انسان می‌داند که پیش از هر تمایز نژادی، طبقاتی یا فرهنگی به او اعطا شده است:

«وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...» (اسراء: ۷۰)

۱- گروه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲- گروه اقتصاد، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

(*نویسنده مسئول: v.arshadi@um.ac.ir)

در عین حال، قرآن کریم ملاک برتری اکتسابی انسان‌ها را تقوا معرفی می‌کند و بدین سان، میان کرامت ذاتی و مراتب اکتسابی آن تمایز قائل می‌شود:

«إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ» (حجرات: ۱۳)

این نگاه، در فلسفه اخلاق مدرن نیز با اصل بنیادین کانت هم‌سو است که انسان را «غایت فی نفسه» می‌داند و هرگونه تقلیل او به ابزار اهداف دیگر را مردود می‌شمارد؛ همگرایی‌ای که بر ضرورت محوریت شأن ذاتی انسان در همه ساحت‌های سیاست‌گذاری، از جمله اقتصاد، دلالت دارد.

باین حال، کرامت انسانی مفهومی صرفاً انتزاعی نیست و تحقق آن در زیست روزمره، به کیفیت مناسبات اجتماعی، نهادهای حکمرانی و نحوه توزیع منابع و فرصت‌ها وابسته است. تجربه تاریخی نشان می‌دهد که میان به رسمیت شناختن نظری کرامت انسان و تحقق عملی آن، شکافی معنادار وجود دارد؛ شکافی که بخش مهمی از آن در حوزه سیاست‌گذاری عمومی و اقتصادی شکل می‌گیرد (Nussbaum, 2011). از این رو، صیانت و ارتقاء کرامت انسانی به عنوان حقی عمومی، از وظایف اساسی جامعه و حاکمان در نظام اسلامی به شمار می‌آید. حاکمان به مثابه امانت‌داران قدرت الهی، موظف‌اند که با حکمرانی عادلانه، زمینه تکریم و ارتقاء عزت فردی و اجتماعی را فراهم آورند؛ امری که در تعامل میان کنش فردی و کیفیت سیاست‌گذاری تحقق می‌یابد:

«إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱)

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تحقق این مسئولیت، حوزه سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری اقتصادی است. سیاست‌های اقتصادی از طریق تأثیر بر معیشت، اشتغال، امنیت اقتصادی و مشارکت اجتماعی، نه تنها رفاه مادی، بلکه کیفیت زندگی اجتماعی و معنوی انسان‌ها را نیز متأثر می‌سازند (Tavakkoli, 2025). از این رو، پیوندی وثیق میان کیفیت سیاست‌گذاری اقتصادی و حفظ یا ارتقاء کرامت ذاتی و اکتسابی انسان برقرار است.

در ادبیات معاصر حکمرانی، نظریه‌پردازانی چون راولز (Rawls, 1971) و سن (Sen, 1999) بر نقش سیاست‌گذاری اقتصادی در تحقق عدالت، آزادی‌های اساسی و توانمندسازی انسان یا افزایش قابلیت‌ها تأکید کرده‌اند؛ مفاهیمی که با کرامت انسانی پیوندی مستقیم دارند. آموزه‌های اسلامی نیز با تأکید بر عدالت اجتماعی، حمایت از اقشار محروم، پرهیز از ظلم اقتصادی و توزیع عادلانه ثروت، سیاست‌گذاری اقتصادی را ابزاری کلیدی برای صیانت و تقویت کرامت انسانی می‌دانند (Zaribaf et al., 2019).

بر این اساس، مقاله حاضر با روش اسنادی-تحلیلی می‌کوشد که چگونگی تأثیر سیاست‌های اقتصادی بر کرامت ذاتی و اکتسابی انسان را تبیین کرده و با تمرکز بر عوامل واسطه‌ای، چارچوبی نظری و عملیاتی برای سیاست‌گذاری اقتصادی منطبق با آموزه‌های اسلامی ارائه دهد. نوآوری اصلی پژوهش، ارائه یک نظام علیّ اولویت‌بندی‌شده برای سیاست‌گذاری اقتصادی کرامت‌محور است که:

- ۱- کرامت انسانی را از مفهومی انتزاعی به سازه‌ای سیاست‌پذیر تبدیل می‌کند؛
- ۲- امکان تقدم‌بندی عقلانی مداخلات اقتصادی را برای سیاست‌گذاران فراهم می‌سازد؛
- ۳- پیوندی تحلیلی میان اخلاق اسلامی، فلسفه اخلاق و سیاست عمومی برقرار می‌کند.

مبانی نظری

مفهوم‌شناسی کرامت

از منظر لغوی، تبیین دقیق مفهوم «کَرَم» و «کرامت» در زبان عربی دارای میدان معنایی گسترده و تمایزات ظریفی با مفاهیم قریب‌المعنی چون عزت، شرف و جود است. در مقایسه اللغه ابن فارس (Ibn Fāris, 1979)، ریشه «ک-ر-م» بر شرافت ذاتی و بزرگواری همراه با بخشندگی دلالت دارد؛ به گونه‌ای که «کَرَم» به معنای بزرگواری بودن در ذات و «کَرَم» به معنای سخاوت و احسان برخاسته از این شأن درونی به کار می‌رود. ابن فارس (Ibn Fāris, 1979)، دو محور اصلی این ریشه را «شرافت» و «بخشش» می‌داند که همه مشتقات آن به این دو معنا باز می‌گردند.

مشتقاتی چون «کریم» (بزرگواری و بخشنده)، «اکرام» و «تکریم» (بزرگداشت و احترام)، و «مَکَرَمَت» (عطیه و بخشش) نیز نشان‌دهنده گستردگی و انسجام این حوزه معنایی‌اند. در زبان فارسی، این معناها با تعاریف ارائه‌شده در لغت‌نامه دهخدا از جمله بزرگی ورزیدن، جوانمردی و احسان هم‌خوانی دارد (Dehkhoda, 1998; Moien, 2007). بر این اساس، «کرامت» صرفاً یک فضیلت رفتاری یا امری قراردادی نیست، بلکه ناظر به شأن و ارزش ذاتی انسان است که در کنش‌های اخلاقی و اجتماعی نمود می‌یابد.

کرامت انسانی در اخلاق کاربردی و سیاست‌گذاری عمومی، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم هنجاری شناخته می‌شود که نقشی محوری در سامان‌دهی ارزشی نظام‌های حقوقی، اقتصادی و حکمرانی ایفا می‌کند. اگرچه این مفهوم، ریشه‌ای دیرینه در سنت‌های دینی و فلسفی دارد، اما تحولات نظری دو دهه اخیر موجب شده است که کرامت انسانی از سطح یک اصل انتزاعی یا صرفاً اخلاقی، به مفهومی عملیاتی در ارزیابی سیاست‌های عمومی ارتقاء یابد.

در خوانش‌های جدید، کرامت انسانی دیگر صرفاً ناظر بر «ارزش داشتن انسان» نیست، بلکه به وضعیت‌های عینی و ساختاری‌ای اشاره دارد که امکان زیست شرافتمندانه، کنشگری اجتماعی و استقلال مبتنی بر اختیار را برای افراد فراهم یا محدود می‌کنند. به بیان دیگر، کرامت انسانی به‌عنوان معیاری سنجیده می‌شود که نشان می‌دهد، ساختارهای نهادی و تصمیمات سیاستی، تا چه حد انسان‌ها را به کنشگران محترم و دارای شأن تبدیل می‌کنند یا برعکس، آنان را در وضعیت وابستگی، تحقیر یا طرد اجتماعی قرار می‌دهند (Seyed Bagheri, 2023).

تحول مفهومی کرامت انسانی از اصل اخلاقی به معیار سیاستی یکی از مهم‌ترین تحولات نظری معاصر، گذار از تلقی ایستا و انتزاعی کرامت انسانی به تلقی پویا و زمینه‌مند آن است. در ادبیات کلاسیک، کرامت غالباً به‌عنوان ویژگی‌ای ثابت، همگانی و غیرقابل سلب تعریف می‌شد که صرف نظر از شرایط اجتماعی و اقتصادی افراد وجود دارد. با وجود اهمیت این برداشت، پژوهش‌های جدید نشان داده‌اند که چنین تلقی‌ای، اگرچه برای دفاع از حقوق بنیادین ضروری است، اما برای تحلیل کیفیت واقعی زندگی انسان‌ها و پیامدهای سیاست‌های اقتصادی کافی نیست.

بر این اساس، ادبیات جدید میان «به رسمیت شناختن کرامت» و «تحقق اجتماعی کرامت» تمایز روشنی قائل می‌شود. تحقق اجتماعی کرامت زمانی رخ می‌دهد که افراد:

- احساس احترام نهادی داشته باشند؛
- از حداقل امنیت اقتصادی و اجتماعی برخوردار باشند؛
- امکان مشارکت فعال در تصمیمات مؤثر بر زندگی خود را داشته باشند؛
- و تجربه تحقیر ساختاری، وابستگی تحمیلی یا حذف اجتماعی نداشته باشند.

این رویکرد، کرامت انسانی را به شاخصی مناسب برای نقد سیاست‌هایی تبدیل می‌کند که ممکن است از نظر اقتصادی موفق، اما از حیث انسانی و اجتماعی مسئله‌دار باشند (Formosa et al., 2023).

کرامت انسانی و نسبت آن با ساختارهای اقتصادی و نهادی

ادبیات سیاست‌گذاری به‌روشنی نشان می‌دهد که کرامت انسانی، به‌شدت متأثر از ساختارهای اقتصادی و نهادی است. عواملی مانند فقر پایدار، نابرابری شدید، بیکاری مزمن، یا نبود امنیت معیشتی، نه تنها سطح رفاه مادی افراد را کاهش می‌دهند، بلکه به فرسایش احساس ارزشمندی، خودمختاری و شأن اجتماعی آنان می‌انجامد (OECD, 2022).

در این چارچوب، سیاست‌های اقتصادی در جایگاه یکی از مهم‌ترین اهرم‌های تأثیرگذار بر کرامت انسانی قرار می‌گیرند. سیاست‌هایی که صرفاً بر کارایی، رشد یا کاهش هزینه‌ها تمرکز دارند، در صورت بی‌توجهی به پیامدهای نهادی و انسانی خود، می‌توانند به تولید اشکال جدیدی از «تحقیر ساختاری» منجر شوند؛ وضعیتی که در آن افراد برای بقا، ناگزیر به پذیرش شرایط ناعادلانه یا فاقد شأن انسانی می‌شوند.

مطالعات تطبیقی اخیر نشان می‌دهد که حتی سیاست‌های حمایتی، چنانچه به‌صورت تحکمی، برچسب‌زن یا فاقد سازوکار توانمندساز طراحی شوند، ممکن است به تضعیف کرامت ذهنی و اجتماعی گروه‌های هدف بینجامد (UNDP, 2023). از این‌رو، تحلیل سیاست اقتصادی بدون توجه به پیامدهای کرامتی آن، تحلیلی ناقص خواهد بود.

کرامت انسانی به مثابه معیار ارزیابی اخلاقی سیاست‌های عمومی

در نتیجه تحولات فوق، کرامت انسانی در ادبیات معاصر به عنوان معیار ارزیابی اخلاقی سیاست‌های عمومی مطرح شده است (Karami, 2014). برخلاف شاخص‌های متعارف اقتصادی مانند رشد تولید ناخالص داخلی یا بهره‌وری، کرامت انسانی امکان سنجش ابعاد کیفی سیاست‌ها را فراهم می‌کند؛ ابعدی که به طور مستقیم با تجربه زیسته انسان‌ها در ارتباط است.

در این نگاه، سیاستی از منظر کرامت‌محور زمانی قابل دفاع است که:

۱- حرمت ذاتی انسان‌ها را به عنوان حد اخلاقی غیرقابل نقض به رسمیت بشناسد؛

۲- از بازتولید فقر، نابرابری یا وابستگی تحقیرآمیز جلوگیری کند؛

۳- امکان عاملیت، انتخاب و مشارکت اجتماعی را تقویت نماید؛

۴- و احساس ارزشمندی و تعلق اجتماعی را در افراد افزایش دهد.

این معیارها، پل ارتباطی روشنی میان اخلاق، اقتصاد و حکمرانی ایجاد می‌کنند و زمینه نظری لازم برای تحلیل نقش سیاست‌گذاری اقتصادی در تحقق یا تضعیف کرامت انسانی را فراهم می‌آورند.

برآیند ادبیات معاصر نشان می‌دهد که کرامت انسانی دیگر صرفاً یک «اصل اخلاقی انتزاعی» نیست، بلکه مفهومی تحلیلی و سیاست‌پژوهانه است که می‌تواند کیفیت سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی را مورد ارزیابی قرار دهد. این تحول مفهومی، امکان بررسی نظام‌مند رابطه میان سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی را فراهم می‌سازد و مبنای نظری تمرکز پژوهش حاضر بر «عوامل واسطه‌ای» قرار می‌گیرد؛ عواملی که از طریق آن‌ها سیاست‌ها به پیامدهای کرامت‌ساز منتهی می‌شوند.

سیاست‌گذاری اقتصادی به مثابه کنش هنجاری و نهادی

سیاست‌گذاری اقتصادی در ادبیات معاصر، دیگر صرفاً به عنوان مجموعه‌ای از تصمیمات فنی برای تنظیم متغیرهای کلان اقتصادی تلقی نمی‌شود، بلکه به مثابه کنشی هنجاری، نهادی و انسان‌محور فهم می‌شود که به طور مستقیم با ارزش‌ها، ترجیحات اجتماعی و الگوی انسان‌شناختی حاکم بر جامعه پیوند دارد. این تغییر پارادایمی به‌ویژه از دهه اخیر شتاب گرفته و پژوهش‌های جدید نشان داده‌اند که هیچ سیاست اقتصادی‌ای از حیث اثرگذاری بر شأن، منزلت و کرامت انسان‌ها خنثی نیست؛ حتی سیاست‌هایی که با هدف افزایش کارایی یا رشد اقتصادی طراحی می‌شوند، واجد پیامدهای اخلاقی و اجتماعی عمیق‌اند.

در این چارچوب، سیاست‌گذاری اقتصادی به عنوان فرآیندی نهادی تعریف می‌شود که از طریق آن، قدرت عمومی درباره تخصیص منابع کمیاب، تنظیم روابط بازار، توزیع فرصت‌ها، کیفیت تعیین دستمزدها و تعریف قواعد بازی اقتصادی تصمیم‌گیری می‌کند. این تصمیمات، به صورت مستقیم و غیرمستقیم، بر توانایی انسان‌ها برای زیست شرافتمندانه، تجربه امنیت اقتصادی، و اعمال عاملیت فردی و اجتماعی اثر می‌گذارند. از این رو، سیاست اقتصادی نه تنها نتایج مادی تولید می‌کند، بلکه معانی اجتماعی می‌آفریند؛ معانی‌ای که می‌توانند احساس ارزشمندی، تعلق و احترام را تقویت کنند یا برعکس، حس طرد، بی‌قدرتی و تحقیر ساختاری را بازتولید نمایند.

از منظر هنجاری، سیاست‌گذاری اقتصادی همواره مبتنی بر نوعی داوری ارزشی درباره «آنچه باید باشد» است. تعیین اولویت‌ها از نحوه حمایت از اقشار آسیب‌پذیر گرفته تا شیوه تنظیم بازار کار یا نظام مالیاتی بی‌واسطه بازتاب‌دهنده تلقی سیاست‌گذار از انسان، عدالت و مسئولیت اجتماعی است. ادبیات اخلاق سیاست‌گذاری تأکید می‌کند که محدود کردن ارزیابی سیاست‌ها به شاخص‌هایی نظیر رشد اقتصادی یا بهره‌وری، به نادیده گرفتن ابعاد انسانی تصمیمات اقتصادی می‌انجامد (Hausman & McPherson, 2019). در مقابل، گنجانیدن کرامت انسانی به عنوان معیار هنجاری، امکان قضاوت درباره کیفیت اخلاقی سیاست‌ها را فراهم می‌آورد؛ کیفیتی که به شیوه تحقق اهداف، نه صرفاً به تحقق آن‌ها توجه دارد.

در چارچوب حکمرانی اسلامی، این رویکرد هنجاری عمق بیشتری می‌یابد. سیاست‌گذاری اقتصادی در اندیشه اسلامی، عرصه‌ای برای اعمال امانت‌داری حاکمیت و تحقق عدالت اجتماعی تلقی می‌شود. دولت نه مالک منابع، بلکه امین آن‌ها است و موظف است که از قدرت تنظیم‌گر خود به گونه‌ای استفاده کند که ضمن صیانت از کرامت ذاتی انسان‌ها، بستر شکوفایی کرامت اکتسابی آنان را نیز فراهم آورد. اصولی مانند منع ظلم اقتصادی، اجتناب از تمرکز ثروت، حمایت از مستضعفان و تضمین معیشت شرافتمندانه، همگی بیانگر آن هستند که سیاست اقتصادی در اسلام ذاتاً بار اخلاقی دارد و از دایره صرف محاسبات فنی فراتر می‌رود (Chapra, 2008).

ابعاد نهادی سیاست‌گذاری اقتصادی نیز در این میان نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کنند. کیفیت نهادها از شفافیت نظام مالی و کارآمدی نظام مالیاتی گرفته تا پاسخ‌گویی تصمیم‌سازان می‌تواند سیاست‌هایی با اهداف مشابه را به نتایج کاملاً متفاوتی از حیث کرامت انسانی منجر سازد. نهادهای ناکارآمد یا غیرپاسخ‌گو، حتی در قالب سیاست‌های حمایتی، ممکن است به تولید وابستگی تحقیرآمیز، بازتولید فقر نهادی و تضعیف عاملیت شهروندان بینجامند. در مقابل، نهادهای عادلانه و مشارکت‌محور قادرند که سیاست‌های اقتصادی را به ابزار توانمندسازی و ارتقاء شأن انسانی تبدیل کنند.

از این منظر، سیاست‌گذاری اقتصادی را می‌توان به‌مثابه حلقه واسط میان ارزش‌های کلان جامعه و تجربه زیسته انسان‌ها در زندگی روزمره دانست. تصمیمات سیاستی در حوزه‌هایی مانند اشتغال، مالیات، رفاه اجتماعی و حمایت‌های اقتصادی، از طریق مجموعه‌ای از سازوکارهای میانی، به احساس امنیت، استقلال و ارزشمندی افراد ترجمه می‌شوند. این سازوکارهای میانی که همان عوامل واسطه‌ای مورد نظر پژوهش حاضر هستند، نشان می‌دهند که تأثیر سیاست‌ها بر کرامت انسانی، اغلب تدریجی، غیرمستقیم و وابسته به نحوه اجراست، نه صرفاً به نیت یا هدف اعلام‌شده آن‌ها.

در جمع‌بندی، فهم سیاست‌گذاری اقتصادی به‌مثابه کنشی هنجاری و نهادی، امکان تحلیل نظام‌مند رابطه آن با کرامت انسانی را فراهم می‌سازد. این رویکرد، مبنای نظری گذار از ارزیابی‌های نتیجه‌محور صرف به تحلیل کیفیت انسانی سیاست‌ها است و چارچوب لازم برای شناسایی و تحلیل عوامل واسطه‌ای میان سیاست اقتصادی و تحقق کرامت انسانی در بستر حکمرانی اسلامی را مهیا می‌کند.

رهیافت‌های اخلاقی سیاست‌گذاری اقتصادی و نسبت آن با کرامت انسانی

تحلیل نسبت سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی، بدون اتکاء به یک چارچوب اخلاقی منسجم، ناگزیر به توصیف‌های پراکنده و قضاوت‌های شهودی منتهی می‌شود. از این رو، ادبیات معاصر سیاست‌گذاری عمومی تأکید دارد که هر نظام تصمیم‌گیری اقتصادی، آگاهانه یا ناآگاهانه، متکی بر نوعی بنیان اخلاقی است که براساس آن، «مجاز»، «نامجاز»، «مطلوب» یا «نامطلوب» بودن سیاست‌ها ارزیابی می‌شود. در این میان، سه رویافت اصلی اخلاقی «وظیفه‌گرایانه، غایت‌گرایانه و فضیلت‌محور» نقش محوری در تبیین کیفیت اثرگذاری سیاست‌های اقتصادی بر کرامت انسانی ایفا می‌کنند (Mousavi & Tavakoli, 2020; Hausman & McPherson, 2019).

رویکرد وظیفه‌گرایانه: کرامت به‌مثابه حد غیرقابل نقض

رویکرد وظیفه‌گرایانه^۱ در سنت اسلامی، به‌طور عمده در کلیت دانش فقه و نیز در بخش‌های مهمی از اخلاق اسلامی تبلور یافته است. در این سنت، انسان به‌عنوان موجودی صاحب حرمت ذاتی تلقی می‌شود و اصولی چون منع ظلم، حرمت اضرار به غیر و لزوم رعایت حقوق انسانی، چارچوبی هنجاری برای کنش‌های فردی و اجتماعی شامل کنش‌های اقتصادی فراهم می‌آورد. هرچند در فلسفه اخلاق جدید، صورت‌بندی منسجم این رویکرد در اندیشه کانت دیده می‌شود، در سنت اسلامی نیز می‌توان مؤلفه‌های هم‌ارز آن را، بدون تقلیل به دستگاه مفهومی کانتی، شناسایی کرد.

بر این اساس، کرامت انسانی ارزشی ذاتی و غیرابزاری تلقی می‌شود و انسان هرگز نباید صرفاً به‌مثابه وسیله‌ای برای تحقق اهداف اقتصادی حتی با اهدافی چون رشد یا کارایی مورد استفاده قرار گیرد. در سطح سیاست‌گذاری اقتصادی، این رویکرد به تعیین خطوط قرمز اخلاقی می‌انجامد؛ خطوطی که نقض آن‌ها حتی در شرایط بحرانی مجاز نیست، از جمله بهره‌کشی از نیروی کار، تحمیل فقر تحقیرآمیز و نادیده گرفتن حداقل‌های معیشتی.

رویکرد وظیفه‌گرایانه بر این اصل استوار است که کرامت انسانی ارزشی ذاتی، مطلق و غیرقابل معامله است. ریشه‌های نظری این رویکرد در فلسفه اخلاق کانتی با گزاره «انسان به‌مثابه غایت و نه وسیله» و در اندیشه اسلامی با مفهوم «کرامت تکوینی» و «حق الهی» (Arabi & Zandi, 2017) پیوند خورده است. برخلاف رویکردهای فایده‌گرا که سیاست‌ها را صرفاً براساس پیامدهای کلی (مانند رشد GDP) می‌سنجند، عقلانیت وظیفه‌گرا بر تعیین «خطوط قرمز اخلاقی» تأکید دارد؛ حدودی که عبور از آن‌ها حتی برای دستیابی به کارایی بالاتر یا رشد سریع‌تر اقتصادی، مجاز نیست.

در چارچوب رویکرد وظیفه‌گرایانه به کرامت انسانی، ارزیابی نهادهای اقتصادی باید در سطح طراحی نهادی، قواعد حاکم و سازوکارهای اجرا صورت گیرد، نه صرفاً براساس نام یا صورت‌بندی کلی آن‌ها. از این منظر، نهادهایی مانند شرکت مدرن یا قرارداد کار مزدی، ذاتاً مخالف کرامت انسانی تلقی نمی‌شوند؛ اما در صورتی که در معماری نهادی آن‌ها، عنصر سرمایه به‌طور نظام‌مند بر عنصر انسانی غلبه یابد و نیروی کار به عامل صرفاً ابزاری در فرآیند تولید تقلیل داده شود، می‌تواند در تعارض با کرامت انسانی قرار گیرد. به همین قیاس، برخی سازوکارهای رایج در اقتصاد سرمایه‌داری نظیر سود تضمین‌شده پول، مسئولیت محدود شرکت‌ها یا اشکال خاصی از روابط کار نه فی‌نفسه، بلکه در صورت فقدان قیود نهادی کرامت‌محور، قابلیت ایجاد آسیب‌های ساختاری به شأن انسانی را دارند؛ از جمله انتقال نامتوازن ریسک به نیروی کار، تضعیف امنیت معیشتی، یا کاهش قدرت چانه‌زنی انسانی در برابر سرمایه. در رویکرد وظیفه‌گرایانه، معیار نقد این نهادها، میزان التزام آن‌ها به اصولی چون منع بهره‌کشی، رعایت حداقل‌های معیشتی و صیانت از منزلت انسانی است.

در همین چارچوب، سیاست‌های اقتصادی زمانی کرامت‌محور تلقی می‌شوند که در منطق نهادی خود، احترام به شأن انسانی را تضمین کنند، حتی اگر در کوتاه‌مدت با حداکثرسازی رشد یا کارآیی در تعارض قرار گیرند. برای مثال، حداقل دستمزد منصفانه یا تضمین دسترسی همگانی به خدمات پایه را می‌توان به مثابه نهادهای حمایتی کرامت‌محور فهم کرد که کارکرد اصلی آن‌ها، جلوگیری از تحقیر ساختاری و فروکاستن انسان به متغیر صرف اقتصادی است. نقطه قوت این رهیافت، صیانت قاطع از کرامت ذاتی انسان در سطح قواعد و نهادهاست؛ هرچند در شرایط تعارض منافع و محدودیت منابع، با چالش‌هایی در اولویت‌بندی نهادی و تنظیم مبادله میان اهداف رقیب مواجه می‌شود. از منظر این رهیافت، سیاست‌گذاری اقتصادی نه یک فرآیند فنی صرف، بلکه عرصه‌ای برای تحقق عدالت و جلوگیری از ظلم است. چنان‌که گیلک حکیم‌آبادی (Gilak Hakimabadi, 2001) در بررسی سیاست‌های اقتصادی دولت علوی نشان می‌دهد، اولویت نخست، نه انباشت ثروت، بلکه استقرار عدالت اجتماعی و رعایت عزت نفس شهروندان است. بر این اساس، سیاست‌هایی که منجر به بهره‌کشی از نیروی کار، ایجاد فقر ساختاری تحقیرآمیز، یا کالایی‌سازی خدمات حیاتی شوند، ذاتاً غیراخلاقی تلقی می‌شوند، حتی اگر توجیه اقتصادی داشته باشند. این دیدگاه همسو با استانداردهای نوین حقوق بشر در اصلاحات اقتصادی است که تأکید دارند، ملاحظات حقوق بشری نباید تابع نگرانی‌های اقتصادی قرار گیرند (Nolan & Bohoslavsky, 2020).

در مقام اجرا، این رویکرد مستلزم گذار از «انسان اقتصادی»^۱ به «انسان کریم» است؛ انسانی که کنش‌هایش فراتر از نفع شخصی تعریف می‌شود (Seyediniya, 2008). مصادیق عینی این رویکرد شامل تعیین «حداقل دستمزد منصفانه» (نه صرفاً تعدلی)، تضمین دسترسی همگانی به خدمات پایه (بهداشت و آموزش) و طراحی چترهای حمایتی است که دریافت‌کنندگان را دچار شرم اجتماعی نکند. اگرچه نقطه قوت این رهیافت، صیانت قاطع از کرامت ذاتی در برابر نوسانات بازار است، اما چالش اصلی آن در شرایط «تزام اخلاقی» و محدودیت شدید منابع آشکار می‌شود؛ جایی که سیاست‌گذار برای رتبه‌بندی اولویت‌های حیاتی (مانند انتخاب بین تورم رکودی یا بیکاری گسترده) نیازمند ابزارهایی فراتر از صرف ممنوعیت‌های اخلاقی است.

رویکرد غایت‌گرایانه: کرامت به مثابه محصول نتایج اجتماعی

در مقابل رویکرد وظیفه‌گرایانه، رویکرد غایت‌گرایانه^۲ در سیاست‌گذاری اقتصادی، تمرکز خود را بر نتایج، پیامدها و برآیندهای عینی سیاست‌ها در زندگی انسان‌ها قرار می‌دهد. در این چارچوب، یک سیاست نه صرفاً براساس نیت یا صورت نهادی، بلکه بر مبنای میزان غایات انسانی مطلوب ارزیابی می‌شود. همین ویژگی سبب می‌شود که غایت‌گرایی ظرفیت آن را داشته باشد که در این مقاله، نه به عنوان یک نظریه رقیب، بلکه به مثابه ابزار تحلیلی مکمل برای شاخص‌سازی توسعه انسانی اسلامی به کار گرفته شود.

در ادبیات توسعه معاصر، این رویکرد در قالب نظریه‌های رفاه، تحلیل هزینه-فایده و به‌ویژه رویکرد قابلیت‌ها بسط یافته و بر سنجش پیامدهای واقعی سیاست‌ها در ابعاد معیشت، امنیت، عاملیت و کیفیت زندگی تمرکز دارد (Nussbaum, 2011). با بازخوانی انتقادی این ادبیات در چارچوب ارزش‌های اسلامی، می‌توان از غایت‌گرایی برای صورت‌بندی شاخص‌هایی استفاده کرد که میزان تحقق کرامت انسانی در عمل و نه صرفاً در سطح هنجاری را نشان می‌دهند.

1- Homo economicus

2- Teleological approach

از منظر کرامت انسانی، رویکرد غایت‌گرایانه این امکان را فراهم می‌سازد که متغیرهایی چون کاهش فقر چندبعدی، بهبود دسترسی عادلانه به فرصت‌ها، ارتقاء امنیت اقتصادی و تقویت عاملیت انسان‌ها، به‌عنوان شاخص‌های عینی تقویت یا تضعیف کرامت تحلیل شوند. برای مثال، سیاستی که به‌طور معنادار فقر تحقیرآمیز یا ناامنی معیشتی را کاهش می‌دهد، حتی اگر پرهزینه یا ناقص باشد، از حیث غایات انسانی واجد ارزش است؛ زیرا تجربه زیسته افراد از شأن، استقلال و مشارکت اجتماعی را بهبود می‌بخشد. باین‌حال، کاربرد غایت‌گرایی در شاخص‌سازی توسعه انسانی اسلامی، نیازمند قیود هنجاری برآمده از کرامت ذاتی انسان است. در فقدان این قیود، تمرکز صرف بر برآوردهای کلان می‌تواند به نادیده گرفتن حقوق اقلیت‌ها یا توجیه آسیب به برخی گروه‌ها در جهت منافع اکثریت بینجامد. از این‌رو، در این مقاله، غایت‌گرایی نه به‌صورت مطلق، بلکه در چارچوبی مقید به حرمت ذاتی انسان و غیرقابل نقض بودن کرامت انسانی به کار گرفته می‌شود؛ چارچوبی که امکان تدوین شاخص‌های کرامت‌محور توسعه انسانی اسلامی را بدون فروغلتیدن در نسبی‌سازی شأن انسان فراهم می‌سازد.

اخلاق فضیلت و حکمرانی اسلامی

اخلاق فضیلت^۱ در اندیشه اسلامی، چارچوبی بنیادین برای فهم کنش انسانی، نظم اجتماعی و حکمرانی فراهم می‌کند. در این رویکرد، اخلاق صرفاً به قواعد رفتاری یا الزامات حقوقی فروکاسته نمی‌شود، بلکه بر منش فاعل، نیت کنش و فرآیند تدریجی شکل‌گیری فضایل تأکید دارد. بر این اساس، کنش اخلاقی امری ایستا و مقطعی نیست، بلکه فرآیندی مستمر از «شدن» و «ساختن» است. تعمیم این منطق به عرصه حکمرانی، به‌ویژه سیاست‌گذاری اقتصادی، موجب می‌شود که سیاست اقتصادی نه صرفاً ابزار تنظیم متغیرهای کلان، بلکه به‌مثابه تمرین نهادی فضایل اخلاقی از سوی حاکمیت فهم شود (Arabi & Zandi, 2017).

در حکمرانی اسلامی، سیاست‌گذاری اقتصادی، کنشی خنثی و صرفاً فنی تلقی نمی‌شود، بلکه بازتابی از عدالت، حکمت، رحمت و امانت‌داری حاکمان است (Babahosseini et al., 2024). کیفیت اخلاقی سیاست‌های اقتصادی، افزون بر نتایج نهایی، به نیت، فرآیند تصمیم‌گیری، شیوه اجرا و آثار کرامتی آن‌ها بر زندگی انسان‌ها وابسته است. تأکید قرآنی بر عدالت، دلالت بر آن دارد که سیاست‌ها باید به‌گونه‌ای طراحی شوند که ضمن حفظ کارآمدی، از ظلم ساختاری، تبعیض اقتصادی و تحقیر اجتماعی جلوگیری کنند. از این منظر، سیاست اقتصادی فضیلت‌محور محصول حکمران عادل، نهاد پاسخ‌گو و ساختار شفاف است (Malakouti Nia, 2021).

یکی از مفاهیم محوری در پیوند اخلاق فضیلت و حکمرانی اسلامی، مفهوم امانت است. قدرت، ثروت و منابع عمومی در این چارچوب، امانتی الهی تلقی می‌شوند و نحوه تصرف در آن‌ها به‌طور مستقیم با کرامت انسان‌ها مرتبط است. مصداق اقتصادی امانت‌داری، طراحی سیاست‌هایی است که دسترسی عادلانه به فرصت‌های معیشتی و تولیدی را تضمین کند و مانع تمرکز ثروت، رانت‌جویی و حذف ساختاری گروه‌های اجتماعی شود. از منظر اخلاق فضیلت، سیاست‌هایی که به فقر تحقیرآمیز، وابستگی مزمن یا بی‌ثباتی معیشتی می‌انجامد، حتی اگر به رشد اقتصادی کوتاه‌مدت منجر شوند، فاقد ارزش اخلاقی و ناقض امانت الهی هستند.

اخلاق فضیلت اسلامی، افزون بر صیانت حداقلی از کرامت، بر پرورش کرامت اکتسابی از طریق توانمندسازی اقتصادی تأکید دارد. کار مولد و شرافتمندانه، یکی از مهم‌ترین بسترهای تحقق این نوع کرامت است. از این منظر، سیاست‌گذاری اقتصادی فضیلت‌محور باید به ایجاد اشتغال پایدار، دستمزد عادلانه، امنیت شغلی و ارتقاء مهارت‌ها بینجامد و انسان را از دریافت‌کننده منفعل حمایت‌های دولتی به کنشگر مستقل و دارای عزت نفس تبدیل کند. در مقابل، سیاست‌هایی که به بیکاری مزمن یا اشتغال فاقد شأن انسانی منجر می‌شوند، حتی اگر از نظر مالی کم‌هزینه باشند، به تضعیف کرامت و فرسایش سرمایه اخلاقی جامعه می‌انجامد.

یکی دیگر از ابعاد متمایز اخلاق فضیلت، توجه هم‌زمان به ساختارهای عادلانه و پرورش فضایل اجتماعی است. سیاست‌گذاری اقتصادی در این رویکرد باید به تقویت مسئولیت‌پذیری، مشارکت و اعتماد اجتماعی بینجامد. حمایت از اقتصاد مردم‌بنیان، شفافیت مالی، پاسخ‌گویی نهادی و مشارکت واقعی در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی، افزون بر آثار اقتصادی، به تثبیت نهادی و فرهنگی کرامت انسانی در بلندمدت کمک می‌کند.

در مجموع، اخلاق فضیلت اسلامی با تلقی سیاست‌گذاری اقتصادی به‌مثابه تمرین مستمر فضایل اخلاقی در سطح نهادی، چارچوبی منسجم برای پیوند میان حکمرانی، اقتصاد و کرامت انسانی ارائه می‌دهد. در این چارچوب، عدالت اقتصادی صیانت‌کننده کرامت ذاتی، توانمندسازی اقتصادی پرورش‌دهنده کرامت اکتسابی، و نهادهای شفاف و مشارکتی تثبیت‌کننده عزت انسانی‌اند.

رهیافت ترکیبی: چارچوب مناسب تحلیل کرامت در سیاست‌گذاری اقتصادی

ادبیات جدید سیاست‌گذاری کرامت محور، به‌طور فزاینده‌ای بر ضرورت تلفیق این سه رویکرد تأکید دارد. رویکرد ترکیبی، با اتخاذ کرامت ذاتی به‌عنوان حد هنجاری غیرقابل نقض (وظیفه‌گرایی)، توجه به پیامدهای عینی سیاست‌ها در زندگی مردم (غایت‌گرایی)، و ارتقاء کیفیت نهادی و اخلاقی حکمرانی (اخلاق فضیلت)، چارچوبی واقع‌گرایانه و در عین حال هنجاری برای تحلیل سیاست‌های اقتصادی فراهم می‌سازد.

این رویافت تلفیقی، بستر نظری لازم برای پژوهش حاضر را تأمین می‌کند؛ زیرا امکان می‌دهد که عوامل واسطه‌ای میان سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی نه‌تنها براساس «چیستی» آن‌ها، بلکه براساس «چگونگی اثرگذاری اخلاقی‌شان» تحلیل شوند. بدین ترتیب، سیاست اقتصادی به‌عنوان ابزاری چندلایه فهم می‌شود که کیفیت اخلاقی آن، در تعامل میان قواعد، نتایج و فضایل حکمرانی شکل می‌گیرد.

در ادبیات بین‌المللی معاصر، کرامت انسانی به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان یک مبنای هنجاری سیاست‌گذاری عمومی و اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است. برخلاف رویکردهای کلاسیک که کرامت را صرفاً یک اصل اخلاقی انتزاعی می‌دانستند، مطالعات جدید بر نقش سیاست‌های اقتصادی در شکل‌دهی شرایط عینی تحقق کرامت تأکید دارند. در این چارچوب، پژوهش‌هایی که ذیل سیاست اجتماعی و اقتصاد رفاه انجام شده‌اند، نشان می‌دهند که فقر، ناامنی معیشتی و نابرابری ساختاری، نه‌تنها پیامدهای اقتصادی، بلکه آثار مستقیم بر تجربه اجتماعی کرامت، عزت نفس و به رسمیت‌شناختگی افراد دارند.

بخش مهمی از این ادبیات، متأثر از رویافت توسعه انسانی و قابلیت‌ها است که کرامت انسانی را به توان واقعی افراد برای انتخاب، کنشگری و مشارکت اجتماعی پیوند می‌زند. در این مطالعات، سیاست‌گذاری اقتصادی زمانی کرامت‌محور تلقی می‌شود که فراتر از رشد درآمد، به گسترش قابلیت‌های اساسی، اشتغال شرافتمندانه، امنیت اقتصادی و برابری فرصت‌ها بینجامد.

پژوهش‌های جدیدتر نشان می‌دهند که نادیده گرفتن این ابعاد، حتی در شرایط رشد اقتصادی، می‌تواند به تضعیف احساس شأن، افزایش طرد اجتماعی و بی‌اعتمادی نهادی منجر شود.

در امتداد این مباحث، برخی مطالعات حوزه حکمرانی و سیاست‌گذاری عمومی، بر نقش نهادها و کیفیت حکمرانی در تثبیت یا تضعیف کرامت انسانی تأکید کرده‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که شفافیت، مشارکت شهروندان، پاسخ‌گویی نهادی و عدالت رویه‌ای، نقش مکملی در پایداری آثار سیاست‌های اقتصادی بر کرامت انسانی ایفا می‌کنند و بدون آن‌ها، مداخلات اقتصادی معمولاً به نتایجی ناپایدار یا نمادین تقلیل می‌یابند.

پیشینه پژوهش

- باباحسینی و همکاران (Babahosseini et al., 2024) در مقاله‌ای، سطوح نقش‌آفرینی کارگزاران در تأمین شبکه مفهومی کرامت را به سه لایه بینشی، گرایشی و کنشی تقسیم نموده‌اند. نتیجه حاصل‌شده حاکی از آن است که چنانچه کارگزاران نظام اسلامی با نگاهی معادگرایانه و همراه با تهذیب نفس به تقویت بینش کریمانه خود نسب به شأن و جایگاه مؤمنین و فضیلت رفع حوائج آنان بپردازند و در پس آن با میل خدمت به خلق به گرایش‌های خود رنگی کریمانه ببخشند، آنگاه با حاکم شدن گفتمان تعاملی کرامت‌محور بین مردم و کارگزاران نظام اسلامی، تلاشی حداکثری در کنشگری کریمانه و تحقق شبکه مفهومی کرامت را به کار خواهد بست، آنگاه نقش بسزایی در تأمین احساس عدالت، برخورداری از معیشت کریمانه، معنویت و علم و آگاهی به‌عنوان بخشی از اجزای تأمین‌کننده شبکه مفهومی کرامت خواهند داشت.
- سادات موسوی و باقریان (Sadat Mosavi & Bagherian, 2021) به بررسی راهکارهای ارتقاء کرامت انسانی در قرآن و روایات پرداختند. نوشتار حاضر به‌روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به آیات قرآن کریم با استفاده از منابع تفسیری و روایی، راه‌های رسیدن به کرامت را بررسی می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که عوامل متعددی در ارتقاء کرامت انسانی

دخیل است که به دو دسته ایجابی و سلبی تقسیم می‌شوند. عواملی مانند اطاعت از خدا، تقوای الهی، گسستن از غیر خدا، صداقت، شهادت، آزادگی، دوری از طمع، ایمان و عمل صالح، کردار و گفتار نیک و ... که برخی مرتبط با عزت نفس هستند از مصادیق کرامت می‌باشند.

- کاشیان (Kashian, 2018) با نقد مبانی سیاست‌گذاری در اقتصاد متعارف، به تبیین ملاک‌های سیاست‌گذاری اقتصادی در چارچوب اقتصاد اسلامی پرداخت. به‌زعم وی، جمع‌بندی ملاک‌های سیاست‌گذاری نشان می‌دهد که حق به‌عنوان مبنای اصلی سیاست‌گذاری در اقتصاد اسلامی مطرح است و معیارهایی چون عدالت و کارایی در نهایت ریشه در احقاق حق دارند. افزون‌بر این، رضایت عمومی نیز به‌عنوان یکی دیگر از ملاک‌های سیاست‌گذاری مورد توجه قرار گرفته و با استناد به آیات و روایات، جایگاه آن تبیین شده است. در این میان، مصلحت به‌مثابه قاعده‌ای حاکم، چارچوب اعمال و تنظیم نسبت میان حق و رضایت عمومی را فراهم می‌سازد.
- عربی و زندی (Arabi & Zandi, 2017) در مقاله‌ای با عنوان «سیاست‌گذاری اقتصادی از منظر اخلاق فضیلت؛ درس‌هایی برای اقتصاد اسلامی» نشان دادند که در آموزه‌های اسلامی، کرامت انسانی به‌عنوان یک حق ذاتی و هدیه‌ای الهی تعریف شده است. این مفهوم به سیاست‌گذاری‌های اقتصادی جهت می‌دهد تا عدالت و برابری را تضمین کنند. براساس تحقیقاتی مانند "سیاست‌گذاری اقتصادی از منظر اخلاق فضیلت"، چنین سیاست‌گذاری‌هایی باید از اصول اخلاقی مانند اجتناب از ظلم اقتصادی و توجه به نیازمندان پیروی کنند. این دیدگاه، اقتصاد اسلامی را از مکاتب دیگر متمایز می‌کند و عدالت اجتماعی را در مرکز توجه قرار می‌دهد.
- سیدی‌نیا (Seyediniya, 2008) به بررسی اثرات کرامت انسانی بر روی کنش‌ها و رفتارهای اقتصادی پرداخت و تفاوت نظام اقتصادی اسلام و نظام سرمایه‌داری را از منظر رفتار اقتصادی انسان کریم مورد مقایسه قرار داد. وی تبیین کرد که انگیزه‌ها و رفتارهای «انسان کریم» با اهداف نظام اقتصادی اسلام سازگار است و برای رسیدن به این مطلب ضمن تبیین مفهوم، اقسام و مراتب کرامت انسانی و بیان ویژگی‌های اقتصادی انسان کریم، انگیزه‌ها و رفتارهای وی، اهداف نظام اقتصادی اسلام را مطرح می‌کند و به این نتیجه‌ها رسید: ۱- انسان کریم برخلاف انسان اقتصادی نظام سرمایه‌داری، با اهمیت دادن به منافع جمعی و رعایت موازین الهی در پی بیشینه کردن سرجمع لذت‌های مادی و معنوی است؛ ۲- انگیزه‌ها و رفتارهای اقتصادی انسان کریم در جهت اهداف نظام اقتصادی اسلام است و با آن‌ها مطابقت دارد؛ ۳- برپایی صحیح و اجرای مناسب نظام اقتصادی اسلام، کرامت انسانی را پدید آورده یا حفظ می‌کند.
- نولان و بوهوسلاوسکی (Nolan & Bohoslavsky, 2020) بر رابطه پیچیده بین حقوق بشر و اصلاحات سیاست اقتصادی تمرکز داشت. این مقاله با بررسی دلایل عدم تعهد تاریخی و معاصر و گسست بین این حوزه‌ها آغاز می‌شود. سپس به بررسی اجمالی اصول راهنمای سال ۲۰۱۹ در مورد ارزیابی تأثیر حقوق بشر بر سیاست‌های اصلاحات اقتصادی، که تحت نظارت کارشناس مستقل سازمان ملل در زمینه بدهی و حقوق بشر تهیه شده است، می‌پردازد. نویسندگان پس از معرفی مقالات مختلف در شماره ویژه، با پرداختن به پیامدهای بحران همه‌گیری کووید-۱۹ بر رابطه بین حقوق بشر و اصلاحات سیاست اقتصادی نتیجه‌گیری کردند که آیا این بحران به‌عنوان فرصتی برای تسریع درک متقابل عمل خواهد کرد یا نگرانی‌های حقوق بشری همچنان تابع نگرانی‌های اقتصادی باقی خواهد ماند؟
- جن اسپرلینگ (۲۰۲۰) در کتاب «عزت اقتصادی» استدلال می‌کند که موفقیت یک نظام اقتصادی را نباید صرفاً با معیارهای متداولی مانند رشد تولید ناخالص داخلی سنجید، بلکه باید براساس توانایی آن در تأمین «کرامت اقتصادی» برای افراد ارزیابی کرد. اسپرلینگ، سه رکن اساسی برای این کرامت برمی‌شمارد: ۱- فرصت پرورش استعدادها و پیشرفت براساس شایستگی، ۲- تأمین نیازهای اساسی و امنیت اقتصادی برای رهایی از اضطراب معیشتی، و ۳- برخورداری از قدرت انتخاب و استقلال نسبی در زندگی اقتصادی، بدون تحقیر یا سلطه دیگران. او با تکیه بر این اصول، سیاست‌هایی را پیشنهاد می‌دهد که سرمایه‌گذاری گسترده در آموزش، تقویت شبکه تأمین اجتماعی و قدرت چانه‌زنی کارگران را در اولویت قرار می‌دهند تا اقتصاد را به‌سوی محوریت دادن به ارزش انسانی و عزت نفس افراد هدایت کند.
- براساس پژوهش براون (Brown, 2020) در مقاله «کرامت اقتصادی و شایستگی مالی»، مفهوم «کرامت اقتصادی» به‌عنوان اصل راهنمایی برای تحلیل تأثیر ساختارهای اقتصادی-اجتماعی بر انتخاب‌های افراد معرفی می‌شود. این مقاله با نقد تعاریف

متعارف «شایستگی مالی» که صرفاً بر دانش، مهارت و رفتار فردی تمرکز دارند، استدلال می‌کند که این نگرش، محدودیت‌های ساختاری (مانند ناامنی شغلی، ناکافی بودن درآمد و حمایت‌های اجتماعی) را که به‌طور بنیادینی بر توان عمل افراد اثر می‌گذارد، نادیده می‌گیرد. با بهره‌گیری از «رویکرد قابلیت» سن و نوسباوم و نیز با تحلیل چهار چهره کرامت (ذاتی، مرتبه‌ای، کارکردی و منشی)، نشان داده می‌شود که چگونه این شرایط ساختاری می‌تواند کرامت اقتصادی افراد را زیر پا بگذارد. در نتیجه، برای ارتقاء واقعی شایستگی و رفاه مالی به‌ویژه برای گروه‌های محروم، سیاست‌ها باید بر تغییر زمینه‌های محدودکننده و ایجاد شرایط حامی کرامت اقتصادی متمرکز شوند، نه صرفاً بر آموزش.

- در پژوهش براون و باومن (Brown & Bowman, 2020) با عنوان «امنیت اقتصادی و کرامت: چارچوبی برای رفاه مالی»، چارچوبی کاربردی برای مفهوم‌سازی و ارتقاء رفاه مالی ارائه شد که برپایه ایده «کرامت اقتصادی» (برگرفته از اسپرلینگ (Sperling, 2020)) و «رویکرد قابلیت» سن و نوسباوم استوار است. نویسندگان با نقد رهیافت‌های صرفاً فردگرایانه به رفاه مالی، بر ضرورت تلفیق عوامل ساختاری (از جمله ناامنی شغلی، دسترسی نابرابر به مسکن و نارسایی‌های نظام رفاه اجتماعی) با عاملیت و انتخاب فردی تأکید می‌کنند. این چارچوب چهار مؤلفه به هم پیوسته را معرفی می‌کند: منطق‌های مالی (درک بستر و استدلال‌های پشت تصمیمات افراد)، سوادهای مالی (مجموعه دانش و مهارت‌های لازم در موقعیت‌های مختلف)، مشاوره مالی (حمایت تخصصی در شرایط بحران مالی) و مداخله‌گری مالی (تلاش برای تغییر سیاست‌ها و ساختارهای ناعادلانه). هدف غایی این الگو، جهت‌دهی به سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های عملیاتی است تا با پاسداشت کرامت انسانی و تقویت عاملیت افراد، بسترهای نهادی لازم برای تحقق رفاه مالی فراگیر و پایدار را مهیا سازند.

جمع‌بندی پیشینه نشان می‌دهد که اگرچه ادبیات موجود، چه در سطح اسلامی و چه در سطح بین‌المللی، بر اهمیت کرامت انسانی در سیاست‌گذاری اقتصادی اتفاق نظر دارد، اما فقدان یک چارچوب علیّ لایه‌مند و تقدم‌محور موجب شده است که کرامت عمدتاً در سطح توصیه‌های کلی باقی بماند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری انتقادی از این ادبیات، می‌کوشد که این خلأ را با ارائه مدلی سه‌لایه‌ای برای تحلیل و ارزیابی سیاست‌های اقتصادی جبران کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، توسعه‌ای-تحلیلی و از حیث ماهیت، کیفی است و با بهره‌گیری از روش اسنادی-تحلیلی نظام‌مند انجام شده است. انتخاب این روش با توجه به ماهیت هنجاری-تحلیلی مسئله پژوهش یعنی تبیین رابطه سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی موجه است؛ زیرا این رابطه نه به‌صورت مستقیم و کمی، بلکه از طریق مفاهیم اخلاقی، نهادی و سازوکارهای علیّ قابل تحلیل است. در این پژوهش، تحلیل اسناد صرفاً به گردآوری داده‌های متنی محدود نبوده، بلکه در چارچوب یک تحلیل نظریه‌محور انجام گرفته است؛ به‌گونه‌ای که متون و اسناد منتخب، با تکیه بر یک چارچوب مفهومی از پیش تعریف‌شده، بازتحلیل و سامان‌دهی شده‌اند.

قلمرو داده‌ها و معیار انتخاب منابع

داده‌های پژوهش شامل منابع مکتوب معتبر در سه حوزه به‌هم‌پیوسته است:

- ۱- آموزه‌های اسلامی و ادبیات نظری کرامت انسانی؛
- ۲- نظریه‌های اخلاقی و ادبیات سیاست‌گذاری اقتصادی و توسعه انسانی؛
- ۳- گزارش‌ها و اسناد تحلیلی نهادهای معتبر بین‌المللی در حوزه حکمرانی، فقر و توانمندسازی؛
- ۴- منابع براساس سه معیار اعتبار علمی و نهادی، ارتباط مستقیم با کرامت انسانی یا سیاست‌گذاری اقتصادی و قابلیت تبیین سازوکارهای علیّ انتخاب شده‌اند.

چارچوب تحلیلی پژوهش

تحلیل داده‌ها براساس یک چارچوب مفهومی علیّ سه‌لایه‌ای انجام شده است که نقش عوامل واسطه‌ای میان سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی را تبیین می‌کند. در قالب رابطه علیّ و تقدم و تأخر کارکردی این سطوح انجام شده است.

مراحل اجرایی تحلیل

فرآیند پژوهش در چهار گام تحلیلی سامان یافته است:

- ۱- استخراج و تبیین مفهومی مفاهیم کلیدی کرامت انسانی و سیاست‌گذاری اقتصادی؛
- ۲- شناسایی عوامل واسطه‌ای از طریق تحلیل محتوای کیفی منابع منتخب؛
- ۳- طبقه‌بندی علی و لایه‌بندی تحلیلی عوامل براساس منطق اثرگذاری؛
- ۴- اولویت‌بندی تحلیلی عوامل واسطه‌ای با تکیه بر سه معیار نظری: شدت تأثیر بر کرامت انسانی، گستره شمول اجتماعی و پایداری اثرگذاری.

این اولویت‌بندی بر مبنای تلفیق رهیافت‌های وظیفه‌گرایانه، غایت‌گرایانه و اخلاق فضیلت انجام شده و امکان تبدیل یافته‌های نظری به دلالت‌های سیاستی را فراهم می‌کند.

اعتبار و انسجام تحلیلی

برای افزایش اعتبار تحلیل‌ها، از هم‌پوشانی منابع^۱ استفاده شده است؛ به این معنا که هر عامل واسطه‌ای، در بیش از یک منبع معتبر یا سنت نظری مستقل تأیید شده باشد. افزون بر این، انسجام درونی پژوهش از طریق تطابق میان مبانی نظری، چارچوب مفهومی، روش تحلیل و نتایج نهایی حفظ شده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رابطه میان سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی، رابطه‌ای غیرمستقیم، لایه‌مند و وابسته به سازوکارهای واسطه‌ای است و نمی‌توان آن را به صورت خطی یا صرفاً پیام‌محور تبیین کرد. سیاست‌های اقتصادی تنها از طریق مجموعه‌ای از عوامل میانی، به تجربه زیسته کرامت انسانی ترجمه می‌شوند و کیفیت عملکرد این عوامل، تعیین‌کننده میزان صیانت، ارتقاء و پایداری کرامت انسانی در سطح فردی و اجتماعی است.

براساس تحلیل نظام‌مند منابع منتخب، عوامل واسطه‌ای استخراج‌شده در پژوهش حاضر، واجد تفاوت معنادار از حیث اولویت علی، گستره اثرگذاری و پایداری پیامدها هستند. این تفاوت تحلیلی، ضرورت سامان‌دهی عوامل در قالب یک مدل مفهومی چندلایه را آشکار می‌سازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که این عوامل را می‌توان در یک مدل علی سه‌لایه‌ای بازسامان‌دهی کرد که منطق اثرگذاری سیاست‌گذاری اقتصادی بر کرامت انسانی را تبیین می‌نماید.

لایه نخست: عوامل زیرساختی صیانت از کرامت ذاتی

یافته‌ها نشان می‌دهد که عواملی نظیر عدالت اجتماعی، توزیع منصفانه منابع، کاهش فقر و تأمین حداقل معیشت شرافتمندانه، بالاترین اولویت علی را در رابطه با کرامت انسانی دارند. سیاست‌های اقتصادی در این سطح، نقش پیش‌شرط و زیرساختی ایفا می‌کنند و اثر آن‌ها بر کرامت انسانی، سریع، مستقیم و فراگیر است. اختلال در این سطح از جمله فقر ساختاری یا نابرابری شدید به تضعیف فوری کرامت انسانی از طریق تحقیر، وابستگی و طرد اجتماعی منجر می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که بدون تحقق حداقل‌های این لایه، سایر مداخلات سیاستی قادر به تولید اثر کرامت‌محور پایدار نیستند.

لایه دوم: عوامل میانی ارتقاء کرامت اکتسابی

در سطح دوم، یافته‌ها بر نقش سیاست‌های توانمندساز اقتصادی تأکید دارد. عواملی مانند اشتغال شرافتمندانه، دسترسی برابر به فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی، توانمندسازی مهارتی و آثار روان‌شناختی سیاست‌ها (امنیت، اعتماد و امید)، کرامت انسانی را از وضعیت صرفاً محافظتی به وضعیت ایجابی و ارتقایی منتقل می‌کنند. یافته‌ها نشان می‌دهد که اثرگذاری این لایه، وابسته به موفقیت لایه نخست است؛ به گونه‌ای که در غیاب عدالت پایه‌ای، سیاست‌های توانمندساز تنها برای بخشی از جامعه اثرگذار بوده و می‌توانند به بازتولید نابرابری‌های کرامتی بینجامند.

لایه سوم: عوامل نهادی-فرهنگی تثبیت‌کننده کرامت انسانی

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عوامل نهادی و فرهنگی مانند حکمرانی مشارکتی و شفاف، آزادی اقتصادی مسئولانه، سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی نقشی غیرمستقیم اما تعیین‌کننده در پایداری بلندمدت کرامت انسانی ایفا می‌کنند. هرچند اثر این عوامل در کوتاه‌مدت کمتر از دو لایه پیشین است، اما کارکرد اصلی آن‌ها جلوگیری از تقلیل کرامت انسانی به سیاستی موقتی، واکنشی یا نمادین است. داده‌های تحلیلی نشان می‌دهد که اثرگذاری این لایه تنها در تعامل کارکردی با دو لایه پیشین محقق می‌شود.

منطق علی و تقدم لایه‌ها

برآیند یافته‌ها حاکی از وجود یک منطق شفاف تقدم و تمکن علی میان سه لایه است. لایه نخست، شرط امکان کرامت انسانی را فراهم می‌کند؛ لایه دوم، ظرفیت‌های انسانی را ارتقاء می‌دهد؛ و لایه سوم، پایداری نهادی و فرهنگی این دستاوردها را تضمین می‌نماید. یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری‌هایی که این ترتیب علی را نادیده می‌گیرند (برای مثال، تمرکز بر توانمندسازی یا اصلاح نهادی بدون رفع محرومیت‌های پایه‌ای عموماً) به نتایجی شکننده، کوتاه‌مدت یا صرفاً نمادین منتهی می‌شوند.

جدول ۱- مدل سه‌لایه‌ای عوامل واسطه‌ای مؤثر بر کرامت انسانی در سیاست‌گذاری اقتصادی: تبیین کارکرد، منطق اخلاقی و اولویت علی

لایه تحلیلی	نوع کرامت	منطق اخلاقی غالب	عوامل واسطه‌ای کلیدی	نوع و شدت اثر	کارکرد تحلیلی در مدل
لایه نخست: صیانت از کرامت ذاتی	ذاتی، غیرقابل سلب	وظیفه‌گرایانه	عدالت اجتماعی؛ توزیع منصفانه منابع؛ کاهش فقر؛ حداقل معیشت شرافتمندانه؛ امنیت معیشتی	مستقیم، فوری، فراگیر	شرط امکان کرامت انسانی؛ جلوگیری از تحقیر ساختاری و طرد اجتماعی
لایه دوم: ارتقاء کرامت اکتسابی	اکتسابی، تحول‌پذیر	غایت‌گرایانه	اشتغال شرافتمندانه؛ دسترسی برابر به فرصت‌ها؛ توانمندسازی اقتصادی؛ امنیت روانی، امید و اعتماد	ایجابی، رشددهنده، شرطی	تبدیل انسان از «دریافت‌کننده حمایت» به «کنشگر دارای شأن اجتماعی»
لایه سوم: تثبیت نهادی-فرهنگی کرامت	ترکیبی (ذاتی + اکتسابی)	اخلاق فضیلت و حکمرانی مسئولانه	حکمرانی مشارکتی و شفاف؛ آزادی اقتصادی مسئولانه؛ سرمایه اجتماعی؛ آموزش و فرهنگ‌سازی	غیرمستقیم، بلندمدت، پایدارساز	نهادی‌سازی کرامت انسانی و جلوگیری از تقلیل آن به سیاست‌های مقطعی

جدول ۱ نشان می‌دهد که عوامل واسطه‌ای میان سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی، از وزن علی و کارکرد یکسانی برخوردار نیستند و باید در قالب یک سلسله‌مراتب علی فهم و اولویت‌بندی شوند. یافته‌ها حاکی از آن است که عوامل عدالت‌محور و معیشتی در لایه نخست، شرط امکان تحقق و اثرگذاری عوامل توانمندساز و نهادی هستند.

بر این اساس، سیاست‌های توانمندساز اقتصادی تنها در صورتی به ارتقاء پایدار کرامت انسانی می‌انجامند که بر زیرساخت عدالت اجتماعی و صیانت از حداقل‌های کرامت ذاتی استوار باشند. همچنین عوامل نهادی-فرهنگی مندرج در لایه سوم، با وجود اثرگذاری غیرمستقیم، نقش تثبیت‌کننده‌ای دارند و از تقلیل کرامت انسانی به مداخلات مقطعی یا نمادین جلوگیری می‌کنند.

در مجموع، منطق **جدول ۱** بیانگر ضرورت رعایت تقدم علی، پرهیز از اولویت‌بندی معکوس سیاست‌ها و طراحی مداخلات هم‌افزا در سیاست‌گذاری اقتصادی کرامت‌محور است.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر که بر وجود یک رابطه علی، لایه‌مند و غیرخطی میان سیاست‌گذاری اقتصادی و کرامت انسانی دلالت دارد، با منطق نظری سلسله‌مراتب نیازهای مازلو هم‌پوشانی مفهومی معناداری دارد. نظریه مازلو نیز همانند مدل مفهومی استخراج‌شده در این پژوهش، بر تقدم و تأخر ساختاری نیازها تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که تحقق سطوح بالاتر رشد انسانی، بدون تأمین پایدار نیازهای پایه‌ای، نه تنها ناممکن بلکه گاه معکوس‌ساز است.

۱- لایه صیانتی کرامت و نیازهای فیزیولوژیک و امنیت

در لایه نخست مدل پژوهش، سیاست‌های عدالت‌محور نظیر فقرزدایی، تأمین حداقل معیشت شرافتمندانه و کاهش نابرابری‌های ساختاری، به‌عنوان شرط امکان کرامت انسانی شناسایی شده‌اند. این یافته به‌طور مستقیم با دو سطح ابتدایی هرم مازلو متناظر است؛ یعنی:

- نیازهای فیزیولوژیک (خوراک، مسکن، بهداشت)،
- و نیاز به امنیت اقتصادی و اجتماعی.

مطابق یافته‌ها، هرگونه اختلال در این سطح، به تضعیف فوری کرامت ذاتی انسان می‌انجامد و سایر سیاست‌ها (حتی اگر در ظاهر توانمندساز یا مشارکتی باشند) از حیث کرامتی بی‌اثر یا وارونه عمل می‌کنند. این نتیجه با منطق مازلو همسو است که تأکید می‌کند، انسان گرفتار ناامنی معیشتی، اساساً توان ورود پایدار به سطوح بالاتر نیازها را ندارد. بنابراین، کرامت انسانی در این سطح، غیرقابل تعویق و غیرقابل معامله است؛ همان‌گونه که نیازهای پایه‌ای در نظریه مازلو تقدم وجودی دارند.

۲- لایه ارتقایی کرامت و نیازهای تعلق و احترام

در لایه دوم، سیاست‌های توانمندساز اقتصادی (از جمله اشتغال شرافتمندانه، دسترسی برابر به فرصت‌ها، توانمندسازی مهارتی و آثار روان‌شناختی مثبت سیاست‌ها) موجب ارتقاء کرامت اکتسابی می‌شوند. این لایه با سطوح میانی هرم مازلو متناظر است:

- نیاز به تعلق اجتماعی،
- و نیاز به احترام، شأن و ارزشمندی.

یافته‌ها نشان می‌دهد که این سطح، انسان را از وضعیت «دریافت‌کننده حمایت» به «کنشگر اجتماعی برخوردار از شأن» ارتقاء می‌دهد؛ دقیقاً همان تحولی که مازلو آن را گذار از بقاء به هویت و احترام می‌داند. بااین‌حال، همان‌گونه که در نظریه مازلو نیز تأکید شده، این لایه وابسته و شرطی است: در غیاب عدالت پایه‌ای و امنیت معیشتی، سیاست‌های توانمندساز می‌توانند به بازتولید نابرابری، احساس طردشدگی و تضعیف کرامت اجتماعی بینجامند. این یافته، به‌روشنی از خطر «پرش سیاستی» به سطوح بالاتر بدون تثبیت سطوح پایه پرده برمی‌دارد.

۳- لایه تثبیتی کرامت و نیاز به خودشکوفایی

لایه سوم مدل پژوهش شامل عوامل نهادی و فرهنگی نظیر حکمرانی مشارکتی، آزادی اقتصادی مسئولانه، سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی است که نقش پایدارساز و درونی‌کننده کرامت انسانی را ایفا می‌کنند. این لایه با بالاترین سطح هرم مازلو، یعنی خودشکوفایی، هم‌راستا است.

مطابق یافته‌ها، بدون این لایه، کرامت انسانی به سیاستی موقتی، واکنشی یا نمادین فروکاسته می‌شود. این نتیجه با دیدگاه مازلو هم‌خوانی دارد که خودشکوفایی را نه یک وضعیت گذرا، بلکه حاصل یک بستر نهادی، فرهنگی و روان‌شناختی پایدار می‌داند. در این سطح، انسان صرفاً از کرامت برخوردار نیست، بلکه کرامت را درونی و بازتولید می‌کند؛ امری که در پژوهش حاضر با نقش اخلاق فضیلت و کیفیت حکمرانی پیوند خورده است.

این هم‌پوشانی نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری اقتصادی کرامت‌محور، تنها زمانی معنادار و پایدار است که منطق تقدم علی نیازهای انسانی رعایت شود. در غیر این صورت، سیاست‌ها ممکن است که در ظاهر کرامتی یا توانمندساز باشند، اما در عمل به بی‌ثباتی، طرد اجتماعی یا فرسایش کرامت انسانی بینجامند.

براساس مدل تحلیلی استخراج‌شده، پیشنهادت سیاستی زیر قابل ارائه است:

- **بازتعریف اولویت‌های سیاست اقتصادی:** سیاست‌گذاران باید عدالت توزیعی، فقرزدایی و امنیت معیشتی را نه به‌عنوان سیاست‌های رفاهی حاشیه‌ای، بلکه به‌عنوان زیربنای کرامت انسانی در صدر برنامه‌های اقتصادی قرار دهند.
- **تمرکز بر کیفیت اشتغال، نه صرفاً کمیت آن:** اشتغال‌زایی زمانی کرامت‌محور است که واجد دستمزد منصفانه، امنیت شغلی و شأن اجتماعی باشد؛ در غیر این صورت، به تضعیف کرامت اکتسابی می‌انجامد.
- **توجه نظام‌مند به آثار روان‌شناختی سیاست‌ها:** احساس امنیت، امید و اعتماد عمومی باید به‌عنوان شاخص مکمل سیاست‌گذاری اقتصادی مورد سنجش قرار گیرد، نه پیامدی فرعی و غیرقابل اندازه‌گیری.

- **پرهیز از مداخلات نمادین و نامتوازن:** سیاست‌هایی که از اصلاحات نهادی یا توانمندسازی آغاز می‌شوند، بدون آنکه محرومیت‌های پایه‌ای را رفع کنند، در بهترین حالت اثرات کوتاه‌مدت خواهند داشت.
 - **نهادینه‌سازی حکمرانی کرامت‌محور:** تقویت شفافیت، پاسخ‌گویی و مشارکت عمومی، شرط لازم برای پایداری سیاست‌های کرامت‌محور در بلندمدت است.
- برخی از پیشنهادات پژوهشی زیر برای پژوهش‌های آینده عبارتند از:
- ۱- طراحی شاخص‌های ترکیبی سنجش کرامت انسانی در سیاست‌گذاری اقتصادی، با تلفیق شاخص‌های عینی و ذهنی؛
 - ۲- مطالعات تطبیقی میان کشورهای که الگوهای متفاوتی از عدالت توزیعی، توانمندسازی و حکمرانی نهادی دارند؛
 - ۳- بررسی نقش متغیرهای نهادی خاص (نظام مالیاتی، نظام بانکی، سیاست‌های رفاهی) در هر یک از لایه‌های مدل.

References

- Arabi, S. H., & Zandi, H. (2017). Economic policymaking from the perspective of virtue ethics: Lessons for Islamic economics. *Methodology of Human Sciences*, 23(90), 7-33. (in Persian)
- Babahosseini, R., Norouzi, M. J., & Siyahpoush, A. (2024). The role of agents in the Islamic system in providing the conceptual network of dignity. *Journal of Islamic Revolution Studies*, 21(78), 133-158. (in Persian)
- Brown, J. T. (2020). Economic Dignity and Financial Capabilities: Connecting Principles and Concepts. Research & Policy Centre, Work and Economic Security, Brotherhood of St Laurence, Fitzroy, Australia. https://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/11928/1/Brown_Economic_dignity_and_financial_capabilities_2020.pdf
- Brown, J. T., & Bowman, D. (2020). Economic security and dignity: A financial wellbeing framework. Brotherhood of St Laurence. <https://www.bsl.org.au/research/publications/>
- Chapra, M. U. (2008). The Islamic Vision of Development in the Light of Maqasid Al-Shariah. International Institute of Islamic Thought, Herndon, VA, United States.
- Dehkhoda, A. (1998). *Loghatnameh-ye Dehkhoda: Entry "karāmat"* [Dehkhoda Dictionary]. University of Tehran Press, Tehran, Iran. (in Persian)
- Formosa, P., & Mackenzie, C. (2014). Nussbaum, Kant, and the capabilities approach to dignity. *Ethical Theory and Moral Practice*, 17, 875-892. <https://doi.org/10.1007/s10677-014-9487-y>
- Gilak Hakimabadi, M. T. (2001). *Imam Ali (AS), government and economic policies. Ketab-e Naqd*, 19. (in Persian)
- Hausman, D., & McPherson, M. (2019). *Economic Analysis, Moral Philosophy and Public Policy*. S. H. Arabi (Trans.). Research Institute of Hawzah and University Press, Qom, Iran. (Original work published 2006). (in Persian)
- Ibn Fāris, A. (1979). *Mu'jam Maqāyīs Al-Lughah* A. M. Harun (Ed.). Vol. 5. p. 172. Dar al-Fikr. (in Persian)
- Kant, I. (2020). Groundwork of the Metaphysic of Morals. In *Immanuel Kant*. pp. 17-98. Routledge.
- Karami, M. H. (2014). Individualism as individuals' utilities in social welfare function based on the views of Islam and liberalism; A basis for economic policies in Muslim societies such as Iran. *Journal of Economic Essays: an Islamic Approach*, 11(21), 161-182. (in Persian)
- Kashian, A. M. (2018). The Criteria for Economic Policymaking: From Conventional Economics to Islamic Economics. *The Journal of Economic Policy*, 10(19), 107-139. doi: 10.29252/jep.10.18.107 (in Persian)
- Malakouti Nia, A. (2021). Defining the virtue of "benevolence" in the ethics of officials of the Islamic government, with emphasis on Nahj al-Balagha. *Hadith and Thought*, 16(31), 49-70. <https://magiran.com/p2520672>
- Moien, M. (n.d.). *Farhang-e farsi-ye Moien* (11th ed.). Amir Kabir Publications, Tehran, Iran. (in Persian)

- Mousavi, S. M. A., & Tavakoli, M. J. (2020). The Comparative study of the effect of ethical valuation different criteria on economic policy making and its implications for Islamic economics. *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 26(103), 85-100. doi: 10.30471/mssh.2020.5606.1905 (in Persian)
- Nolan, A., & Bohoslavsky, J. P. (2021). Human rights and economic policy reforms. In *Human Rights and Economic Policy Reform*. pp. 1-21. Routledge.
- Nussbaum, M. C. (2011). *Creating capabilities: The human development approach*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, United States.
- OECD. (2020). *How's Life? 2020: Measuring Well-Being*. OECD Publishing, Paris, France.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice: Revised Edition*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvkjb25m>
- Rosen, M. (2012). *Dignity: Its history and meaning*. Harvard University Press, Cambridge, MA, United States.
- Sadat Mosavi, S. S., & Bagherian, M. (2021). Strategies for promoting human dignity in the Qur'an and narrations. *Quranic and Hadith Studies*, 3(5), 9-16. (in Persian)
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press, Oxford, United Kingdom.
- Seyed Bagheri, S. K. (2023). The functions of commitment to human dignity in ethics Political Islam. *Quranic Studies*, 3(9), 9-29. (in Persian)
- Seyediniya, S. A. (2008). *Human Dignity and Economics*. *Islamic Economics*, 8(29), 111-142. (in Persian)
- Sperling, G. (2021). *Economic Dignity*. Penguin.
- United Nations Development Programme. (2024). Human development report 2023/2024: Breaking the gridlock: Reimagining cooperation in a polarized world. UNDP. <https://hdr.undp.org/>
- Tavakkoli, M. J. (2025). Ethics of economic policymaking in the islamic approach. *Interdisciplinary Studies in Economics*, 1(2), 1-26. doi: 10.22091/ise.2025.13009.1034. (in Persian)
- Waldron, J. (2012). *Dignity, rank, and rights*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Zaribaf, S. M., Eisavi, M., & Khademalizade, A. (2019). The elements of economic decision-making system in Islamic-Iraninan progress plan. *Islamic Economics Studies Bi-quarterly Journal*, 12(1), 345-372. doi: 10.30497/ies.2019.2524